մեծ մասը ունէր իրեն թշնամի: Անել կացութիւնը ստիպեց ի վերջոյ կաթողիկոսը, որ աթոռին իշխանութիւնը յանձնէ իւր եղբօրորդւոյն՝ Սահակին եւ գաղտագողի վախուստի դիմէ դէպի Եւրոպա:

1626ին, երբ Մելքիսեդեկ Լեհաստան կը գտնուէր եւ կը համբաւէր, թէ արդէն կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ ի միութեան կը գտնուի, տեղւոյն առաքելական Նուիրակին հաղցման կը պատասխանէր Ս. Ժողովը 1 Օգոստոս եւ 19 Սեպտ. թղթերով[26], թէ այդ միութիւնը կերպակէս դեռ տեղի չէ ունեցած. եւ կը հրահանգէր Նուիրակը, որ օգտագործելով կաթողիկոսին «միութիւնն դէպի կաթողիկէ Եկեղեցի» աշխատի իրագործել միութիւնը, Եւդինիոս Դ.ի սահմանած հրահանգներու համաձայն: Մինչ այս վախճանեցաւ Մելքիսեդեկ ի Կամենից, 1627, Մարտ 18ին:

(Շարունակելի:) Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ԲԵԼԳԻԱ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Գ. ԳԼՈՒԽ

Առաջին խաչակրաական արշաւանքը: Կիլիկիայի Կոստանդին իշխանի եւ այլոց աջակցութիւնը: Բելգիացի Բալդուին (կամ Բոդուէն) իշխանի Եդեսիային եւ Փոքր Հայքին տիրելը: Երուսաղէմի գրաւումն եւ Բելգիացի իշխան Գոդֆրուա դը Բույեոնի (Godefroid de Bouillon) թագաւորումը:

—

ԺԱ. դարում երբ Պաղեստին Արաբների տիրապետութեան տակ էր, որանք համեմատաբար ներողամիտ վերաբերմունք էին ցոյց տալիս քրիստոնեայ ուխտաւորներին, բայց երբ 1076ին Սելջուկեան Թուրքերն եկան, թէ տեղական քրիստոնեաների եւ թէ եւրոպացի ուխտաւորների կացութիւնը զգալի կերպով վատթարացաւ: Բազմաթիւ ուխտաւորներ զոհ դնացին իրենց հաւատքի ջերմեռանդութեան եւ չվերադարձան, իսկ վերադարձողները ողբագին կոչեր ուղղեցին քրիստոնեայ աշխարհին՝ Ս. Երկիրը անհաւատների ձեռքից ազատելու: Եւրոպական երկիրները յուզուեցան այս անընդհատ բռնութիւններից եւ նրան հետեւող կոչերից: Կարելի է ասել, որ Բելգիան ամէնից աւելի վրդովուած երկիրներից մին էր: Քրիստոնէական. կրօնական ոգին շատ ուժեղ էր այնտեղ: Բելգիան այդ ժամանակ, ինչպէս ասում է համբաւաւոր Բելգիացի պատմաբան Հ. Պիրէն, «վանքերի երկիր» էր[1]: Այս փոքր երկիրը մինչեւ այդ օրը, մեծ թուով ուխտաւորներ զոհ էր տուել: Միւս յառաջ, այն է 1054ին, Կամբրէի եպիսկոպոսը Լիտրէքտ 3000 Ֆլամանների ուղեկցութեամբ ուխտի էր գնացել Երուսաղէմ եւ նրանք շատ մեծ զրկանքներ էին կրել այնտեղ: Ուստի երբ Ուրբանոս Բ. պապի Կլերմոնում հաւաքած համագումարից յետոյ հաստատած խաչակրութիւնը քարոզուեց, Բելգիացիք ամէնից աւելի ջերմ արձագանգ տուին այդ քարոզին:

Բելգիական առաջին խաչակրական խումբը հաւաքուեց Գան (Gand) քաղաքում, առաջնորդութեամբ Գոդֆրուա դը Բույեոն (Godefroid de Bouillon) կոմսի եւ իր Բալդուին կամ Բոդուէն (Baldwin = Baudouin) եւ Եւստաքիոս (Eustache) եղբայրների: Գոդֆրուա ծախեց իր ամբողջ հօրենական կալուածքը, հոգալու համար իր եւ բազմաթիւ հետեւողների ճանապարհածախքը: Իր օրինակին հետեւեցան ուրիշ ազնուական Բելգիացիներ: Անգլիայից էլ նաւերով կամաւորներ եկան նրանց միացան: 1096 Օգոստոսին էր երբ առաջին արշաւախումբը, 30,000 հետեւակ եւ 7000 ձիաւոր, մեկնեցաւ Բելգիայից: Նրանց մէջ կային բացի Ֆլամաններից, այսինքն բուն Բելգիացիներից, նաեւ Գաղղիացիներ, Գերմանացիներ եւ Անգլիացիներ, որոնց բոլորի հրամանատարն էր Բելգիացի իշխանը Գոդֆրուա դը Բույեոն:

Երեք ուրիշ բանակ էլ Եւրոպայի այլեւայլ կողմերից ճամբայ ելան, որոնց բոլորի միացման կէտը Կ. Պոլիսն էր, ուր հասան հոգիս 1097 Մայիսին, կարելով Եւրոպական ցամաքը, Բալկանեան թերակղզին: Որչա՞փ էր նրանց ընդհանուր գումարը: Կան պատմագիրներ, որոնք հաղցնում են 600,000ի, իսկ ուրիշներ իջեցնում են մինչեւ 150,000ի: Ուրբանոս Բ.՝ խաչակրութեան բուն պետը հաշուել է 300,000 հետեւակ եւ 100,000 ձիաւոր, որ ամէնից հաւանականն է[2]: Խաչակիրների նշանաբանն էր Dieu le veut:

Խաչակիրների առաջին դժուարութիւնները սկսան Կ. Պոլսում, Յոյների կողմից: Յոյների եւ արեւմտեան քրիստոնեաների յարաբերութիւնները լարուած էին արդէն կրօնական հողի վրայ: Ժ. դարում, երբ Յունաց պատրիարքը, Փոտիոս, բացարձակ իշխում էր Կ. Պոլսում, հիմնական անհամաձայնութիւն էր ծագել երկու եկեղեցիների մէջ: Հռոմ եւ Կ. Պոլիս փոխադարձաբար բանադրանք էին կարդում միմեանց: Այս դժուութիւնը 1054ին յանգեցաւ երկու եկեղեցիների յարաբերութիւնների վերջնական խզման: Բայց այս հանգամանքը արդելք չեղաւ, որ Եւրոպացիք, այսինքն հռոմէական կաթոլիկներ, շարունակեն բիւզանդական կայսրութեան ճանապարհներով Երուսաղէմ երթեւեկել: Յոյները պէտք ունէին Եւրոպացիներին: Երբ մահմեդական ցեղեր, արաբ եւ թուրք, հետզհետէ գրաւեցին Փոքր Ասիայի այն մասերն, որոնք բիւզանդական իշխանութեան տակ էին, բիւզանդական կայսրը քանիցս դիմեց թէ Պապին եւ թէ եւրոպական պետութիւններին, որ յանուն քրիստոնէութեան օգնութեան դան իրեն: Բայց այս դիմումները նպատակաւոր ընդունելութիւն չգտան: Երբ խաչակրական արշաւանքն սկսաւ, Յոյները յոյս տածեցին թէ Եւրոպացիների շնորհիւ՝ իրենց իշխանութիւնը կը վերականգնեն Փոքր Ասիայում: Բելգիական խումբը, Գոդֆրուայի հրամանատարութեան տակ, առաջինն եղաւ Կ. Պոլիս հասնողը: Այնքան կայսրը շատ ջանաց նրան համոզելու, որ Խաչակիրների գրաւելիք տեղերը վերստին բիւզանդական կայսրութեան ենթարկուին, բայց Գոդֆրուա բացարձակապէս մերժեց այդ պայմանը: Յոյների դժգոհութիւնը մեծապէս աւելցաւ, երբ Խաչակիրների այն խումբը, որ գտնւում էր համբաւաւոր Պետրոս Անապատականի առաջնորդութեան տակ, իրենց անցած տեղերում կողոպուտներ էին տարբում ու բռնութիւններ գործ դնում ժողովրդի վրայ: Այնու ամենայնիւ երբ Խաչակրական բանակն առաջին պատերազմը մղեց եւ Թուրքերից գրաւեց Նիկիան, Խաչակիրներն այս քաղաքը, որ շատ մօտ էր Կ. Պոլսին, յանձնեցին Ալեքսի կայսեր:

Պաղեստին երթալու համար ամենայարմար ճանապարհը Փոքր Հայքն էր եւ մանաւանդ Կիլիկիան, որ կարեւոր դիրք էր գրաւում, Փոքր Ասիոյ եւ Ասորիքի միջեւ մէջտեղը: «Փոքր Ասիայի հարաւ-արեւմտեան մասում հայկական իշխանութիւններ կային, որոնք դերծ էին մնացած Սելջուկեան Թուրքերի ընդհանուր ջրհեղեղից եւ Խաչակիրները յոյս ունէին թէ նրանցից իրական օգնութիւն կը ստանան»[3]:

Կիլիկիայի հայկական պետութիւնը իր քաղաքական եւ տնտեսական զարգացման առաջին շրջանումն էր: Ռուբէն իշխանին յաջորդել էր Կոստանդին իշխանն, որ հետզհետէ զէնքի ոյժով Յոյների ձեռքից հայաբնակ վայրերը գրաւելով միացնում էր իր իշխանութեան: Խաչակիրները Փոքր Ասիայում արդէն մեծ թուով քաղաքների եւ գիւղերի տիրել էին եւ դիմում էին դէպի Անտիոք: Բայց նրանք բոլորովին անծանօթ էին այն տեղերին, որտեղից պէտք է անցնէին: Ուստի Գոդֆրուա պատգամաւորներ ուղարկեց Կոստանդինին եւ խնդրեց, որ հայ ուղեցոյցներ ուղարկէ իրեն: Բացի դրանից, որ աւելի կարեւոր էր, նա խնդրել էր մի հայ զինուորական դունդ, որ տեղեակ լինէր ոչ միայն ճանապարհներին այլ եւ Թշնամիների ռազմական դիրքերին եւ իրրեւ յառաջապահ ծառայէր Խաչակիրներին, որպէս զի որանք մահմեդականների անակնկալ յարձակումներին չենթարկուէին: Կոստանդին ամենայն սիրով կատարեց նրանց խնդիրքն, ուղարկեց թէ ուղեցոյցներ եւ թէ հայկական ջոկատ, Խաչակիրներին Տաւրոս լեռից անցընելու եւ Անտիոք առաջնորդելու համար: Յատկապէս Գոդֆրուայի համար էլ մի շքեղ (richement orné առում է Բելգիացի պատմագիրը) վրան էր նուիրել: Դրանով չբաւականանալով նա պատուիրել էր իր զինակից հայ իշխաններին՝ Ապիրատ, Բագունի, Գոդ Վասիլ, Օշին եւ այլն, ինչպէս նաեւ մերձակայ հայ վանքերին, որ բոլոր հնարաւոր միջոցներով օգնեն Խաչակիրներին:

Անտիոքի պաշարումը շատ երկար տեւեց եւ մեծ կորուստներ պատճառեց Խաչակիրների բանակին: Սովը մանաւանդ՝ շատ զոհեր էր տանում: Թուրքերն, որոնք 14 տարի է տիրում էին քաղաքին, կռւում էին մոլեգնօրէն: Նրանք այս կարճատեւ տիրապետութեան ժամանակ այնքան հալածել ու ճնշել էին քրիստոնեաներին (հայ, սիրիացի եւ այլն),

[26] Propaganda, Lettere C. S., 1626, t. 5, f. 168 եւ 202.

[1] Henri Pirenne, Histoire de la Belgique, 2e édit. 1929, Bruxelles, էջ 91.

[2] Ernst Barker, The Crusades, Oxford 1925, էջ 6:

[3] Ernst Barker, անդ, էջ 19:

© National Library of Armenia

որ չնայելով ազօթատեղիների այն առատութեան որ կար Անտիոքի շրջանում (360 հատ, եկեղեցի, մատուռ եւ վանք), սրանք չէին համարձակւում իրենց պաշտամունքը ազատօրէն կատարել եւ ապաւինել էին մի հին քարայրի մէջ[4]:

Խաչակիրները յուսահատութեան մէջ էին. մտածում էին նոյն իսկ պաշարումը դադրեցնել, երբ Հայերն օգնութեան հասան: Թէ հայ իշխաններն եւ թէ հայկական վանքերը առատ պաշարեղէն եւ նոյն իսկ դրամական օժանդակութիւն հայթայթեցին նրանց: Շնորհիւ այս նպաստի Խաչակիրները յաջողեցան վերջապէս յաղթանակել:

Անտիոքի գրաւման մէջ մեծ դեր է խաղացել մի մահմեդականացած հայ, որ իր կրօնափոխութեան մեղքը քաւել ուզելով ծածուկ յարաբերութեան մէջ է մտել քրիստոնեայ բանակի հրամանատարներից Բէմունդի (Boemund) հետ: Այս հայն, որի անունը Phyrus (անշուշտ Ֆիրուզ) է եղել, ըստ Եւրոպական պատմագիրների, վայելում էր Թուրքերի կատարեալ վստահութիւնը եւ բերդապահ էր քաղաքի երեք արտաքին աշտարակների վրայ: Փիրոս գաղտնի յարաբերութեան մէջ մտնելով Խաչակիրների մի իշխանի հետ, դիշերանց ներս է առնում դաւադիրներին եւ աշտարակները նրանց յանձնում: Այնուհետեւ քաղաքը դիւրութեամբ գրաււում է: Փիրոս վերադառնում է քրիստոնէութեան եւ երկու տարի գործում է Խաչակիրների հետ, բայց յետոյ անյայտ պատճառներից դրդուած դարձեալ թրքանում է[5]:

Անտիոքը գրաւելուց յետոյ Խաչակիրների հրամանատարը Գոդֆրուա Բելգիացին՝ հայկական գունդը մեծ ընծաներով եռ է ուղարկում: Պարգեւներ եւ Եւրոպական տիտղոսներ է յատկացնում նաեւ Կոստանդին իշխանին, որ այս համակրանքից եւ Ցոյների տակը կոդմերից օգտուելով յաջողում է Կիլիկիայի կարեւոր մասն իր ձեռքն անցընել եւ հայկական պետութեան սահմաններն ընդարձակել. Կոստանդին ասպետ, ասում է Զամչեան, մեծ իշխանն Հայոց, հիւպատոս, տիրեալ բազում տեղեաց ի կողմանս Կիլիկեցւոց, եղեւ ա-

[4] Michaud, Histoire des Croisades, Paris 1854, Բ. հատոր, էջ 444:

[5] Michaud, անդ, էջ 165—174: Ժամանակակից պատմիչներն, ասում է Միշօ, այս Փիրոսին կոչում են «քաջ մատնիչ»: Դ. հատոր, էջ 119:

նուանի յոյժ ի մէջ Ցունաց եւ Լատինացւոց, մինչեւ ակն ածել ի նմանէ իշխանաց նոցին»[6]:

Բելգիացի կոմս Բալդուին կամ Բոդուէն, Գոդֆրուայի եղբայրը, որ Խաչակիրների պետերի մէջ ամէնից խիզախն եւ ամէնից վառասէրն էր, բաժնուելով գլխաւոր բանակից գիմում է դէպի Միջագետք: Այս մասին շատ շահեկան, տեղեկութիւններ է հաղորդում Միշօ, խաչակրութիւնների մեծ պատմաբանը: «Այն անձերի շարքում, որոնք հարստանալու յոյսով գալիս միանում էին Խաչակիրներին, կարեւոր տեղ է գրաւում մի հայ իշխան, Պանկրաս (Pancrace, Բագարա՞տ) անունով: Սա իր երիտասարդութեան ժամանակ թաղաւորել է հիւսիսային Իբէրիայի (Վրաստանի) վրայ: Իր սեպհական հպատակներից վռնտուելով նա ապաստանել է Կ. Պոլիս, ուր իր նենգութիւնների պատճառով ձերբակալուելով չղթայակապ բանտարկուել է: Երբ Խաչակիրները Կ. Պոլսից մեկնելով Նիկիայի առջեւ սուլթանի բանակը հարուածեցին, Պանկրաս յաջողեցաւ բանտից փախչել եւ Խաչակիրների բանակը գալով իր ծառայութիւնը առաջարկեց նրանց: Նա յոյս ունէր թէ քրիստոնեայ բանակի շնորհիւ իր երկիրը կը վերադառնայ, կամ գոնէ մի ուրիշ երկրի տէր կը դառնայ: Պանկրաս շատ էր մօտեցել մատնաւորապէս Բալդուինին, սեսնելով սրա ձեռնարկու ոգին: Ինքը ծայրայեղ չքաւորութեան մէջ լինելով ոչինչ կարող էր տալ, բայց արծարծում էր Գոդֆրուայի եղբօր մէջ աշխարհակալական ձգտում: Երբ Խաչակիրներն անցնում էին Տաւրոս լեռը, Պանկրաս մօտենալով Բոդուէնին, ցոյց էր տալիս Փոքր Ասիայի հարուստ գաւառներն եւ ասում. «Հարաւում կան Կիլիկիայի արգաւանդ դաշտերը. աւելի հեռուն Ասորիք եւ Պաղեստին, գեղեցիկ գաւառները. արեւելքում կան ճոխ երկիրներ, որոնք ոռոգուած են Տիգրիսի եւ Եփրատի ջրերով. այս երկու գետերի մէջտեղն է Միջագետքը, ուր, ըստ աւանդութեան, եղել է Դրախտը: Ահա Հայաստանն, որ բացարձակապէս քրիստոնեաների երկիր է եւ Ձեր մի նշանին է սպասում ձեզ անձնատուր լինելու համար: Այս բոլոր ասիական երկիրները անհամբեր են թէ երբ պիտի ազատուին Թուրքերի լուծից. նրանք ձեզ պիտի պատկանին, եթէ դուք օգնէք նրանց չղթաները ջարդելուն»: Բալդուին՝

[6] Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ. հատ., էջ 22:

փառքի երազներով օրորուած, լսում էր Վրաստանցիի (iberien) այս յանկուցիչ խօսքերը[7]:

Հա՞յ էր այս իշխան Պանկրասը կամ Պանկրատիոսը, թէ վրացի, այդ կարեւոր չէ: Իրողութիւնն այն է, որ նրա խօսքերը մեծապէս ազդել են Բոդուէնի վրայ եւ նա Խաչակիրների պետերի, այն է իր եղբօր Գոդֆրուայի, իշխանների եւ նոյն իսկ եպիսկոպոսների խորհրդին հակառակ, որոշել է բաժնուիլ եւ իրագործել Պանկրատիոսի գծած ծրագիրը: Այն միջոցին, նրանք գտնւում էին Մալմիստրայում, որ նախկին Մոպսուէստիան է: Բոդուէն գտնում է իր ծրագրին համակրողներ եւ մօտ հազար հոգու գլուխ անցած, Պանկրասի առաջնորդութեամբ, սկսում է իր արշաւանքը: «Նա գիմում է դէպ ի Հայաստան, շարունակում է նոյն պատմագիրը, եւ ոչ մի թշնամի չի համարձակում նրա դիմացն ելել: Թուրքերը լսում եւ տեսնում են այս արշաւանքը եւ սարսափում, իսկ քրիստոնեաները հրճւում, ամէն կերպ նրան օգնում, Մահմեդականների լուծից ազատուելու համար»:

Բոդուէն յաջողում է գրաւել մի քանի քաղաք Եփրատի աջ եզերքի վրայ: Այս առաջին յաջողութիւնից յետոյ երկու զինակիցների մէջ անհամաձայնութիւն է գոյանում: Պանկրաս ուզում է անմիջապէս տէր դառնալ գրաւուած երկրի մի մասին. բայց Բոդուէն ընդդիմանում է. այս պատճառով Պանկրաս թողնում, հեռանում է[8]:

Այս ժամանակ Եդեսիոյ վրայ իշխում էր Թորոս (կամ Թէոդորոս) իշխանն, որ Ցունաց պերիշխանութեան տակ էր, բայց միեւնոյն ժամանակ հարկ էր վճարում Սարակինոսներին, սրանց յարձակումից ազատ մնալու համար:

Միշօ՝ այս Թորոսին յոյն է համարում:

Մ. Ուռհայեցի էլ գրում է թէ Սուլթան Բէթուչ Եդեսիոյ հրամանատարութիւնը յանձնեց Հեթումի որդի «յոյն» Թորոսին, որ ամէն կերպ աշխատում էր երկիրն անհաւատների ձեռքից ազատել եւ այս նպատակով մարդութիւններ էր կանդնեցնում: Երբ նա բիւզանդական իշխանութեան տակ մտաւ, կայսրը նրան Եդեսիոյ կառավարիչ անուանեց եւ Կիւրապաղատ տիտղոսը տուաւ: Գալով նրա «յոյն» լինելուն, այս բառը պէտք է ընդունել «յունադաւան» իմաստով: Ուռհայեցին մի ուրիշ հայ իշխանի նկատմամբ էլ նոյն ձեւով է վարուել իր տարեգրութեան մէջ: Մելիտինէի հրամանատարին նա յոյն է համարում եւ կոչում է Խուրիլ, քիչ վերջն աւելի ճշգրիտն Խաբրիլ, ուր որ նրա անունը Գաբրիէլ էր: Իսկ Լատին պատմիչները շատ որոշ կերպով ասում են թէ Մելիտինէի այս հրամանատարը Գաբրիէլ իշխանն էր, ազգով հայ եւ կրօնով յունադաւան (Guillaume de Tyr, X, 21):

Երբ Թորոս եւ Եդեսիացիք լսում են քրիստոնեայ բանակի իրենց կողմն արշաւելը, պատգամաւորներ են ուղարկում, խնդրելով, որ գայ իրենց քաղաքին տիրէ եւ ազատէ մահմեդականների լուծից: Բոդուէն, այդ միջոցին, իր կարգադրութեան տակ ունէր միայն.. հարիւր ձիաւոր, որովհետեւ ստիպուած էր եղել իր բոլոր գրաւած տեղերում պահապան դօրք թողնել: Բայց նա այս փոքր ջոկատով յանդուգն կերպով յառաջ է գնում, եւ երբ մօտենում է Եդեսիայի, բնակիչները ձիթենի ճիւղերով եւ սաղմոսներ երգելով դիմաւորում են նրան: Բելգիացի քաջասիրտ կոմսը այսպէս անարգել եւ յաղթանակով մտնում է Եդեսիա: Բայց նա որչափ յանդուգն նոյնչափ եւ խորամանկ էր:

Բոդուէն հասկացնում է Թորոսին թէ ինք կը մնայ եւ կը պաշտպանէ ա՛յն քաղաքը միայն, ուր ինքն է տէրը...: Իշխանը համակնում է նրա միտքն: Թորոս ծեր էր եւ անդաւակ, ուստի որոշում է Բալդուինին որդի գրել եւ իրեն յաջորդ կարգել: Բելգիացի կոմսն ընդունում է նրա առաջարկութիւնը: Պատմարանն այսպէս է նկարագրում այս որդեգրութեան մեծ արարողութիւնը: Թորոս մերկանում է եւ Բոդուէնին ընդունում է իր մերկ մարմնի եւ շապկի մէջ, իբրեւ ամենամեծ ազգակցութեան եւ դաշինքի նշան: Պատուաւ իշխանուհին միեւնոյն է կատարում եւ այս կերպով Բելգիացի իշխանը դառնում է Թորոսի ժառանգն եւ Եդեսիայի ապագայ տէրը[9]:

Վրէժխնդրութեան ոգին Թուրքերի դէմ,

[7] Michaud, անդ, Բ. հատ., էջ 134—135:

[8] Ուրիշ աղբիւրների համաձայն, այս Պանկրասը՝ հայ Գոդ Վասիլ իշխանի եղբայրն էր, Թաւէնդան դղեակի տէրը: Նրա եւ Խաչակիրների մէջ գժտութիւն ծագելով, ստիպուել է թողնել սրանց նոյն իսկ իր դղեակն, «որ կարեւոր դիրք էր գրաւում սելջուկեան սահմանների վրայ, մի կողմից Անտիոք-Եդեսիա. եւ միւս կողմից Մարաշ-Հալէպ ուղղութեան վրայ»: J. Laurent, Doyen de la faculté des Lettres de Nancy. Les Croisades et l'Arménie. Հանդէս Ամսօրեայ, 1927, էջ 886—906:

[9] Michaud, Անդ, էջ 137—138:

© National Library of Armenia

զարթել էր Եդեսիայի Հայերի քով: Նրանք՝ Բոդուէնի հրամանատարութեան տակ արշաւում են Սամոսատի (այսօր՝ Սէմիսատ) վրայ, Եփրատի աջ եզերքին եւ աւերում են ամբողջ շրջակայքը: Բայց Բոդուէն կէս ճանապարհից ետ է դառնում որովհետեւ Եդեսիայում խռովութիւն էր սկսել:

Քաղաքացիք կասկածելով թէ Թորոս՝ իր վիճակից դժգոհ, ծածուկ յարաբերութեան մէջ է մտել Թուրքերի հետ, յարձակուել էին միջնաբերդի վրայ, ուր նա ապաստանել էր եւ բռնելով պատուհանից վար գլորել եւ սպանել: Այս կերպով Բոդուէն դառնում է Եդեսիայի եւ շրջակայքի միակ իշխանը: Թորոսի թողած գանձովը նա գնում է ոչ միայն Սամոսատն, այլ նաեւ բոլոր այն տեղերն, որ նա զօրքի պակասութեան պատճառով չէր կարողացել գրաւել: Այնուհետեւ նա ամուսնանում է մի հայ իշխանուհու հետ եւ հետզհետէ «իր իշխանութիւնը տարածում է Ասորեստանի նախկին պետութեան ամենաճոխ գաւառների վրայ» [10]:

Մի ուրիշ գաղղիացի պատմագիր հաստատելով այս տեղեկութիւնները աւելացնում է. «Տեղացի Հայերը կամենալով որքան կարելի է շուտով Բոդուէնին իրենց վրայ իշխան ունենալ, 1098 Մարտ 9ին Թորոսին հանում են իշխանութիւնից եւ նրա տեղ բազմեցնում են Բոդուէնին: Բոդուէն այս կերպով հիմն է դնում Արեւելքի առաջին լատինական իշխանութեան» [11]:

Բալդուին (Բոդուէն)՝ այս ձեւով Արեւելքի իշխան դառնալուց յետոյ սկսել է ապրել արեւելեան ձեւով: Նա արեւելեան վեհապետի նման երկար մօրուք է թողել: Պալատից դուրս գալու ժամանակ նրա առջեւից տանում էին ոսկէ վահան, թմբուկներ էին ածում եւ այլն: Նա մինչեւ իսկ պահանջել է, որ իր հպատակները բստ արեւելեան սովորութեան իր առջեւ ծունր, գլուխ խոնարհեցնեն [12]:

Երբ Բելգիացի իշխանն այսպէս իր իշխանական աթոռն էր հաստատում Փոքր Հայքի

[10] Michaud, Անդ, 140: Այստեղ գաղղիացի պատմագիրը հետեւեալ ծանօթութիւնն է աւելացնում. «Եդեսիայի վերաբերեալ այս մանրամասնութիւնները քաղեցինք Albert d'Aix եւ Guillaume de Tyr պատմիչների գործերից եւ համեմատեցինք նաեւ Մատթէոս Ուռհայեցու հայերէն պատմութեանը հետ, օգտուելով Cirbiedի գաղղիերէն թարգմանութիւնից»: Այս Cirbiedն հայազգի Շահան Ջրպետն է, որ Պարիսում հայերէն լեզուի եւ գրականութեան ուսուցիչ էր:

[11] Louis Brehier, L'Eglise et l'Orient au moyen âge. Paris 1907, էջ 77:

[12] Michaud, Անդ, էջ 243:

վրայ, Իտալացի Խաչակիրներն էլ իրենց նաւերով Կիլիկիոյ ծովեզերքն էին գրաւում: Նրանք առել են նախ Տարսոնը որի բնակիչները մեծ մասամբ Հայեր են եղել եւ մասամբ Թուրքեր: Յետոյ Իտալացիք երկրի ներսերը մտնելով գրաւել են Ատանան:

Բայց Խաչակիրների գլխաւոր նպատակն անշուշտ Երուսաղէմն էր: Գոդֆրուա դը Բույեոն, իր եղբօր Բոդուէնի հեռանալուց յետոյ, ինքը միւս պետերի հետ Խաչակիրների բանակը տանում է Երուսաղէմի վրայ եւ 40 օրուան պաշարումից յետոյ, 1098 Յուլիս 15ին գրաւում է Ս. Քաղաքը: Եւ այսպէս՝ ամբողջ երկու տարուայ ճանապարհորդութիւնից եւ անտանելի նեղութիւններ կրելուց յետոյ Խաչակիրները վերջապէս հասնում են իրենց նպատակին: Գոդֆրուա երկու ուրիշ Բելգիացի ասպետների հետ, առաջինն է մտնում Երուսաղէմ, քաղաքի պարսպի մէջ բացուած առաջին անցքից:

Խաչակիրներն այնքան դառնացած էին իրենց կրած տանջանքներից եւ յոգնութիւնից, որ սոսկալի վրէժ են առնում մահմեդական թշնամիներից: Նրանք անխտիր կոտորում են բոլորին, առանց խնայելու ոչ կանանց եւ ոչ մանուկներին: Այս կոտորածն այնքան ահռելի չափեր է առել, որ «Սողոմոնի տաճարում արիւնը լճացել է եւ հասել է մինչեւ Խաչակիրների թեւերն եւ կուրծքը» [13]: Իսկ մերժամանակակից պատմիչը մինչեւ անգամ կարողանում է հաշուել եւ մի ահռելի թիւ է յառաջ բերում: «Եւ յայնժամ, գրում է Մատթէոս Ուռհայեցին, Կոնդոփրէ (Գոդֆրուա) պթուրն Վեսպասիանոսի կայսերն առեալ՝ յարձակեցաւ ամենայն զօրութեամբ ի վերայ այլազգեաց եւ կոտորեաց ի տաճարին արս վաթսուն եւ հինգ հազար, եւ ի քաղաքն զայլ բնակիչսն» [14]:

Խաչակիրներն ընտրեցին իրենց քաջ հրամանատար Բելգիացի իշխանին, Գոդֆրուա դը Բույեոնին, Երուսաղէմի թագաւոր: Ուրբանոս Բ. պապն էլ իր կողմից Պիզայի արքե-

[13] Louis Brehier, L'Eglise et l'Orient au moyen âge, Paris 1907, էջ 81:

[14] Մատթէոս Ուռհայեցի, Երուսաղէմ 1869, էջ 326: Այս Ուռհա եւ ապա այժմեան Ուրֆա անուան, ծագումը բացատրւում է հետեւեալ կերպով: Եդեսիան նախ կոչւում էր Callirhoe: Այս անունից արաբները վերջին վանկը միայն առնելով նախ սկսել են կոչել Ռոհա յետոյ արաբական ال յօդն աւելցնելով վերածել են Ալռոհա կամ Արրոհայի որ հետզհետէ գործածութեան մէջ դարձել է Ուռհա եւ վերջապէս Ուրֆա:

պիսկոպոս Դագոբէրտին (Dagobert) կամ Դէմբէրտին (Daimbert) կանխաւ ուղարկել էր իբրեւ պատրիարք Երուսաղէմ, որ եւ օծեց Գոդֆրուային: Ցոյց տալու համար թէ Ս. Երկրի իսկական տէրը Եկեղեցւոյ պետն էր, պատրիարքը պահանջեց նոր թագաւորից, որ նա հպատակութեան երդում անէ Հռոմի քահանայապետին եւ Գոդֆրուա կատարեց այդ պահանջումը: «Պատրիարքն, ասում է գերմանացի պատմագիրը, ունէր թագաւոր գնելու իրաւունքը, յանուն Պապի եւ նա իր այդ իրաւունքն ի կատար ածեց Բեթղեհէմում, յանուն Ս. Կոյսի եկեղեցու խորանի առջեւ: Նոր թագաւորութիւն չէր, որ ստեղծւում էր, այլ Դաւթի թագաւորութիւնն էր յարութիւն առնում» [15]:

Գոդֆրուա այնքան խոնարհամիտ էր, որ չուզեց թագ կրել. «Այնտեղ, ուր Փրկիչը փշէ պսակ է կրել, ասել է նա, ես չեմ կարող արքայական թագ դնել իմ գլխին»: Գոդֆրուայի թագաւորութիւնը երկարատեւ չեղաւ. մի տարի յետոյ նա վախճանուեց: Այսօր Բրիւքսէլի կենտրոնում, Արքայական հրապարակի վրայ (Place Royale) կանգնած է Երուսաղէմի այս առաջին քրիստոնեայ թագաւորի հսկայական արձանը, որ ամեհի ձիու վրայ նստած, դրօշակը ձեռքին, կարծես Երուսաղէմ է մտնում:

Պատուանդանի վրայ քանդակուած է Խաչակիրների ճակատամարտներից դրուագներ եւ հետեւեալ յիշատակարանը. «Godefroid de Bouillon, Premier roi de Jérusalem, né à Baisy, en Brabant [16], mort en Palestine le 17 Juillet 1100. Décrété le 2 Novembre 1843. Inauguré le 24 Août 1848, sous le règne de Leopold I.»: Նոյնը նաեւ Փլամաներէն:

Դ. ԳԼՈՒԽ

Երուսաղէմի Բոդուէն Ա. եւ Բոդուէն Բ. Բելգիացի թագաւորները: Հայ զինուորների անձնուիրութիւնը: Գի դը Լուսինեան (Lusignan): Պարսից բանաստեղծ Սաադիի դէպքը: Խաչակրութեան յետագայ շրջանը: Կ. Պոլսի լատին պետութեան Բելգիացի կայսրները: Հայկական կոտորած: Երուսաղէմի վերջին գրաւումն եւ Ֆրանչիսկեան կրօնաւորները:

Գոդֆրուայի մահից վերջը, Խաչակիրները որոշեցին նրա եղբօրը հրաւիրել Երուսաղէմի գահի վրայ: Այս նպատակով յատուկ պատգամաւորութիւն գնաց Եդեսիա: Բոդուէն ընդունեց այս պատուաբեր առաջարկութիւնն եւ ճանապարհ ինկաւ 200 ձիաւոր եւ 700 հետեւակ տանելով իր հետ, որովհետեւ Երուսաղէմում մնացել էր միայն 200 ձիաւոր: Իսկ Եդեսիայում նրան յաջորդեց իր մերձաւոր ազգական Բոդուէն դիւ Բուրգ (Bauduin du Bourg), որ մօտիկ ապագայում նոյնպէս մեծ դեր պիտի խաղար:

Երուսաղէմի այս երկրորդ քրիստոնեայ արքան բոլորովին տարբերւում էր իր բնաւորութեամբ հանգուցեալ եղբօրից: Նա եղաւ իսկապէս նոր պետութիւնը կազմակերպողը: Այն օրից երբ նոյն Դէմբէրտ Լատին պատրիարքը Բեթղեհէմի եկեղեցում նրան օծեց, Բոդուէն սկսեց թէ արքայական թագ կրել եւ թէ իր աստիճանին վերաբերեալ բոլոր արտաքին յատկանիշներին մեծ կարեւորութիւն տալ: Բոդուէն, ինչպէս նաեւ նրա յաջորդները, ջանացին բանակի զինուորական պակասը լրացնել, ոչ միայն Եւրոպայից անընդհատ եկող նոր Խաչակիրներով, այլ եւ տեղացի քրիստոնեաներից մեծ թւով զինուորներ առին: Այս վերջինների թւում Երուսաղէմի թագաւորները շատ մեծ նշանակութիւն էին տալիս Հայերին, որովհետեւ «Հայերը, ասում է անգլիացի պատմագիրը, Արեւելքի լաւագոյն ռազմիկներն էին» [1]:

Բոդուէն Ա.ի գլխաւոր հոգերից մէկն եղաւ նաեւ երկրի բնակչութիւնը աւելացնել: վերջին պատերազմները աւերել ամայի էին դարձրել Պաղեստինը, ուստի նա աշխատեց տեղական քրիստոնեայ տարրեր ներմուծել: Երբ Խաչակիրները Պաղեստինը գրաւեցին, յունական նուիրապետութիւնը կազմալուծուած վիճակի մէջ էր. պատրիարքն էլ Կիպրոս ապաստանած: Ուստի բոլոր ազատ եկեղեցական պաշտօնների վրայ լատինածէս Յոյներ դրուեցան: Լիբանանի Մարոնիտները, որոնք զգալի բազմութիւն էին տեղական ժո-

[15] Rohricht, Geschichte des Königreiches Jerusalem: H. Jorga, Brève histoire des croisades, Paris 1924, էջ 42:

[16] Brabant, Բելգիայի կենդրոնական գաւառն է, ուր գտնւում է Բրիւքսէլ մայրաքաղաքը:

[1] „The Armenians were the best saldiers of the East". The Crusades, by Ernst Barker. Oxford, p. 40. Մ. Ուռհայեցին պատմում է թէ Երուսաղէմի թագաւորը՝ Հ. Թ. 574ին (1125) Սարակինոսների դէմ մղած պատերազմում, 500 ձիաւոր հայ ունէր իր բանակում:

© National Library of Armenia

ղովրդի մէջ, թողնելով իրենց հակաքաղկեդոնական վարդապետութիւնը՝ յարեցան լատինական դաւանութեան: Մարոնիտների օրինակին հետեւեցան հետզհետէ ուրիշ տեղացի քրիստոնեաներ, նեստորականներ, յակոբիտներ, Յոյներ եւ նաեւ Հայեր: Այս յարումից յետոյ է, որ հայկական մի պատգամաւորութիւն, Անտիոքի գաղղիացի եպիսկոպոս Hugues de Gibeletի առաջնորդութեամբ Եւրոպա եկաւ 1145, Նոյեմբերին, Եւգինիոս Գ. Պապի օգնութիւնն եւ միջամտութիւնը խնդրելու[2]:

Բոդուէն Ա. 18 տարի թագաւորեց եւ չարունակ կռուի մէջ էր: Նա 1118ին ձեռնարկեց մինչեւ իսկ Եգիպտոսը գրաւել, միանգամ ընդ միշտ այն կողմից դէպի Պաղեստին եւ դէպի Կիլիկիա սպառնացող արշաւանքը խափանելու համար: Նա հասաւ մինչեւ էլ Արիշ բայց դժբախտաբար չկարողացաւ տոկալ կլիմայական աննպաստ պայմաններին. հիւանդացաւ եւ Եգիպտոսում էլ վախճանուեց: Վերջին շունչն աւանդելու ժամանակ Բոդուէն խնդրել էր իր զինակիցներից, որ նրա մարմինը անհաւատների երկրում չթողնեն, այլ Երուսաղէմ տանեն ու իր եղբօր, Գոդֆրուայի քով թաղեն: Ուստի Խաչակիրները Եգիպտոսից հեռանալու ժամանակը իրենց հետ տարին այս մեծ Բելգիացու փոքր ի շատէ զմռսուած մարմինը եւ թաղեցին Ս. Գերեզմանի տաճարում[3]:

Բոդուէն Ա.ի թագաւորութեան ժամանակ Երուսաղէմի պատրիարքը՝ Գուարմոն, 1120ին մի եկեղեցական ժողով է գումարել, Բոդուէնի խորհրդով եւ ներկայութեամբ «Պաղեստինի քրիստոնեաների բարքերը ուղղելու նպատակաւ»: Ժողովը 25 յօդուածից օրէնք է գրել, ուր մանրամասն յիշուած են այն «մարմնական յանցանքներն», որոնց դէմ հարկ են համարել մաքառելու... (Michaud, Ա. հատոր, էջ 521—525, Pièces justificatives):

«Բոդուէն, գրում է մի Բելգիացի հեղինակ, Kervyn de Lettenhove, իր մեծանձնութեամբն եւ առաքինութիւններովը ապացուցեց, որ արժանի էր Սուրբ Քաղաքի Ազատարարի (Գոդֆրուա դը Բուլյոնի) եղբայրն եւ յաջորդը լինելու: Հայոց թագաւորը (ակնարկում է Կիլիկիոյ Կոստանդին իշխանին) նրան ուղարկեց արքայական նշաններ (les insignes de la royauté): Ալեքս Կոմնենոս կայսրը նրան որդեգրեց: Պարթեւներն եւ Մարերը նրան մինչեւ իսկ «Ֆրանկների աստուած» սկսան կոչել»[4]:

[2] Louis Brehier, L'Eglise et l'Orient au moyen âge, Paris 1907, էջ 98 եւ 104:

[3] Խաչակիրները կանխապէս Բոդուէնի մարմնից հանել են նրա աղիքն ու թաղել Եգիպտոսում: Այս պատճառով էլ այդ տեղը, արաբներից մինչեւ հիմայ էլ կոչւում է «Հէջիրաթ Բարդուիլ» (Բարդուինի քարը կամ գերեզմանը): De Hody. Description des tombeaux de Godefroid de Bouillon et des rois de Jérusalem. Bruxelles 1856, էջ 244—245:

[4] Kervyn de Lettenhove, Un fragment de l'histoire des croisades. Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, 2e série, X. Այս Բելգիացի ակադեմիկոսը Կէրվին դը Լեթտենհով պատմում է որ Բոդուէնի թագաւորութեան ժամանակ Երուսաղէմ քիչ էր մնացել Մահմետականների ձեռքն անցնի, բայց ազատուել է քրիստոնէացած մի Թուրքի հաւատարմութեան շնորհիւ: Երբ Գոդֆրուայի բանակը Երուսաղէմ երկար պաշարումից յետոյ գրաւել է եւ մահմետական բնակիչներին անողորմ կերպով կոտորելով յառաջանում էր դէպի Օմարի մզկիթը, մի Թուրք երիտասարդ, Մոհամմէդ անունով, ընկնում է Գոդֆրուայի ոտքն եւ աղերսում է, որ իր կեանքին խնայէ: Գոդֆրուա մեղքանալով շնորհում է նրա կեանքն եւ իր հովանաւորութեան տակ է ընդունում: Մոհամմէդ՝ մեծապէս երախտագէտ, ոչ միայն քրիստոնեայ է մկրտւում, այլ մինչեւ իսկ Խաչակիր ասպետ է դառնում: Երբ խաղաղութիւն է կնքւում Խաչակիրների եւ Մահմետականների միջեւ, Ասկալոնի էմիրը խնդրում է Բոդուէնից, որ իրաւունք տայ նրան որ Երուսաղէմ գայ եւ տեսնէ թէ քրիստոնեաներն ինչ բարենորոգումներ են կատարած: Բոդուէն հաւատում է նրան եւ հրաւիրում Երուսաղէմ: Մահմետական իշխանը 3 օր հիւր է մնում. ամէն ինչ քննում է եւ վերադարձին անմիջապէս զեկուցում է ուղղում Սուլտանին (Եգիպտոսի սուլթանին այսպէս էին կոչում), թէ Խաչակիրները կուրօրէն հաւատում են, ուստի կարելի է դաւադրութեամբ յանկարծակի նորից գրաւել Երուսաղէմը: Եգիպտացիք ուրախութեամբ ընդունում են այս միտքն եւ սկսում են հարկ եղած պատրաստութիւնը տեսնել: Նորադարձ Մոհամմէդը նոյնպէս զինադադարից օգտուելով գնացել է իր մահմետական բարեկամներին տեսնելու, ծածկելով իր քրիստոնեայ լինելը: Այն տեղ, Ասկալոնում մանրամասն ծանօթանում է դաւադրութեան եւ անմիջապէս վազում է Բոդուէնի քով, որ գնացել էր Արաբիայի սահմանները, թշնամիների դէմ: Բոդուէն իսկոյն ճանապարհւում է դէպի Երուսաղէմ: Մինչեւ նրա գալը, Եգիպտացի զինուորներ, վաճառականի հագուստով եւ զանազան ապրանքներով, մօտ հազար հոգի, արդէն գալիս տեղաւորւում են Երուսաղէմում: Բոդուէն հասնում է թէ չէ, անյապաղ կարգադրում է, որ բոլոր Եգիպտացի առեւտրականներն իրենց ապրանքը դուրս հանեն եւ բանան հրապարակի վրայ: Կեղծ առեւտրականները տատանւում են եւ աշխատում են ժամանակ շահել: Բոդուէն հրամայում է որ նրանց բոլորին ձերբակալեն: Բանում են ապրանքները, որոնց մէջ զէնքեր են պահուած եղել եւ բացի դրանից մի սքանչելի փող փղոսկրից շինուած: Բոդուէնի եղբայրը, Եւստաքիոս բոլոր այդ կեղծ առեւտրականներին իսկոյն սպանել է տալիս, բացի մէկից, որ նրան բացատրել է թէ այդ փղոսկրեայ բարձրահնչիւն փողը պիտի ծառայէր ուրիշ մահմետական զինուորներին իմաց տալու թէ յարմար ժամանակ է Երուսաղէմի վրայ յարձակուելու: Բոդուէն օգտւում է այս հանգամանքից եւ արշալոյս չծագած հնչեցնում է փողը: Ամէն կողմից ներս են վազում մահմետականներ, որոնք բոլորն էլ Խաչակիրների պահակներից մի առ մի սպանւում են, այն միեւնոյն զէնքերով, որոնք գտնուել են Եգիպտացիների քով: Քաղաքի դռները փակւում են եւ սպանուածների գլուխները կարելով դուրս են նետւում: Ասկալոնի դաւաճան էմիրն, որ իր բանակով արդէն մօտեցել էր քաղաքին, այդ տեսնելով, սարսափահար փախչում է:

Ինչպէս որ Բոդուէն Ա.՝ դեռ եւս Եդե-

սիայի կոմս եղած ժամանակ յաջորդել էր իր եղբօր, Գոդֆրուային, այնպէս էլ Բոդուէն դիւ Բուրգ նրանց մերձաւոր ազգականը, 1118 Ապրիլ 14ին յաջորդեց Բոդուէն կամ Բալդուին Ա.ին Երուսաղէմի գահի վրայ, Բոդուէն Բ. տիտղոսով: Այսպէսով 3 Բելգիացի իշխան թագաւորել են Երուսաղէմ.

Գոդֆրուա 1099—1100.
Բոդուէն Ա. 1100—1118.
Բոդուէն Բ. 1118—1131.

Բոդուէն Բ. նոյնպէս կռիւներ է մղել մահմետականների դէմ, Սիրիայում: Այս կռիւներից մէկի ժամանակ մի հայ ճարտարապետ մեծ օգնութիւն է մատուցել Խաչակիրների բանակին: Խաչակիրները 1124ին պաշարել էին Տիւրոս քաղաքն եւ չէին կարողանում առնել: Նրանք Անտիոքից հրաւիրել են Աւետիք անունով մի հայ ճարտարապետ, որ հմուտ մեքենավար է եղել, ղեկավարել է պաշարման միջոցներն եւ մեծապէս դիւրացրել Տիւրոսի գրաւումը: Բոդուէն Բ., որ գերի էր բռնուած քաղաքում, յաջողել է այս կերպով ազատուիլ նաեւ գերութիւնից (Guillaume de Tyr, XIII, 14—15):

Երբ բելգիական իշխանները ցամաքի վրայ այս զինուորական եւ վարչական գործերով էին զբաղուած, բելգիական կամ աւելի ճշգրէն Ֆլամանական նաւատորմիղն էլ ծովի վրայ յաջողութեամբ կռւում էր Սարակինոսների դէմ, Տարսոնի եւ Լաոդիկէի առջեւ: Իսկ 1147ին երբ Սարակինոսները բռնացել էին Պորտուգալիայի վրայ Բելգիացի Խաչակիրները, իրենց նաւատորմիղով կոմս Առնու դԱրսքոտի (Arnoult d'Aerschot) հրամանատարութեան տակ մօտեցան Պորտուգալիային եւ Լիսաբոնը պաշարեցին. ապա ցամաք իջնելով վռնտեցին Սարակինոսներին եւ ազատեցին Պորտուգալիան:

Բոդուէն Բ. արդիւնաւոր թագաւորութիւն ունեցաւ: Նրանից շատ վերջը, այն է 1177ին դարձեալ մի Բելգիացի իշխանի, Philippe de Flandre կոմսին առաջարկուեց Երուսաղէմի թագը. բայց նա չկարողացաւ վայելել. հետեւեալ տարին վախճանուեց:

Առհասարակ գաղղիացի պատմագիրները, նոյն իսկ Michelet եւ Laviste, Խաչակրական գործերի մէջ առաջին տեղը յատկացնում են Գաղղիացիներին, ամէն փառք գաղղիական նախաձեռնութեան տալով, եւ նոյն իսկ Գոդֆրուա դը Բուլյոնին գաղղիացի են համարում: Բելգիացի պատմաբանները շատ իրաւամբ հերքում են այդ[5]: Եթէ Գոդֆրուայի, իր եղբայրների եւ զինակիցների լեզուն գաղղիերէն էր, այդ չի նշանակում թէ նրանք ազգութեամբ էլ գաղղիացի էին: «Ոչ մի ազգ չէ կարող պարծենալ թէ այս հերոսական ձեռնարկութիւնների մէջ աւելի փառաւոր դեր է կատարել քան Բելգիացիք: Բովանդակ Եւրոպան ընդունած է այն իրողութիւնը, որ Պաղեստինի թագաւորական եւ յետոյ նաեւ Կ. Պոլսի լատինական կայսերական գահերի վրայ բելգիական իշխաններ են նստել»[6]:

Ժամանակակից մեծագոյն Բելգիացի պատմագիրը Պրոֆ. Հանրի Պիրէն էլ գրում է. «Մեր հայրենակիցները չարունակեցին իրենց բաժինը հայթայթել Խաչակրական արշաւանքներին: Այս մասնակցութիւնը թէ տեւոր է եղած եւ թէ օգտակար: Բելգիան ամբողջ մի դար՝ Խաչակիրների Բուսարանն (pépinière) է եղած»[7]: Միեւնոյն ժամանակ անհերքելի է, որ գաղղիերէնը Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր այս նոր քրիստոնէական իշխանութիւնների թէ պաշտօնական եւ թէ ժողովրդական լեզուն է եղած, որ նշանակում է թէ Խաչակիրների մէջ մեծամասնութիւնը գաղղիացի էր: Միւս եւրոպական ազգերից՝ Իտալացիք գլխաւորապէս տիրել են Միջերկրականի նաւահանգիստներուն եւ առհասարակ ծովեզերքին, այդ պատճառով էլ այս տեղերում իտալերէնը երկար դարեր տիրապետող է եղած: Իսկ Գերմանացիք միայն ԺԲ. դարերի վերջերումն էր, որ մեծ թուով եկան փոքր Ասիա:

Խաչակիրների ազգութիւնը սովորաբար որոշւում էր իրենց կրած խաչի գոյնովը: Այսպէս՝ Գաղղիացիք ընտրել էին իրենց համար կարմիր գոյնը, Բելգիացիք կանաչ, Անգլիացիք սպիտակ եւ այլն:

Եւրոպական պատմագիրները մանրամասնօրէն պատմում են առանձնական դէպքեր հայ զինուորների կամ կամաւորների անձնազոհութիւնից ի նպաստ եւրոպական Խաչակիրների: Կարեւոր է մանաւանդ հետեւեալ դէպքը: Թուրքերը՝ 1122ին յանկարծակի յարձակելով Եդեսիայի վրայ երկու եւրոպացի իշխան գերի բռնելով, շղթայակապ ուղարկել

[5] Franz Nève, Deux mille ans de l'histoire des Belges. Bruxelles 1924, Ա. հատոր, էջ 56:

[6] Kurth, Manuel d'histoire de Belgique. Bruxelles, էջ 51:

[7] Henri Pirenne, Histoire de la Belgique, Ա. հատոր, էջ 331:

են Խաբբերդ։ Այս տխուր լուրը երբ լսում է Երուսաղէմի թագաւոր Բոդուէն Բ., որ կանխապէս Եղեսիոյ դուքս էր եղած, անմիջապէս մեկնում է Երուսաղէմից Եդեսիոյ օգնութեան։ Բայց նա ոչ միայն չկարողացաւ օգնել, այլ Թուրքերի դէմ մղած անհաւասար կռուի մէջ, ինքն էլ գերի բռնուելով ուղարկուեց միեւնոյն բանտ, ուր գտնւում էին միւս երկու իշխանները, Ժոսլէն դը Կուրտնէ եւ իր հօրեղբօրորդին Գալէրան կամ Վալէրան։ Խաչակիրները սաստիկ սրտաբեկ եղած, չեն իմանում թէ ի՞նչ միջոցների դիմեն, իրենց պետերին ազատելու համար։ Այս ժամանակ Յիսուն հայ ռազմիկ յանձն են առնում Խաբբերդ երթալ եւ քրիստոնեայ իշխաններին ազատել։ Ոմանք իրրեւ առեւտրական եւ ոմանք իրրեւ եկեղեցական ծպտուած, այս 50 Հայերը յաջողում են մտնել քաղաք եւ անակնկալ կերպով յարձակւում են միջնաբերդի վրայ, սպանում են Թուրք պահապաններին եւ գերի իշխաններին բանից ազատում եւ «միջնաբերդի վրայ բարձրացնում Քրիստոսի դրօշակը» կարմիր մահիկի տեղ։ Թուրքերն առաջին շփոթութիւնից յետոյ, հաւաքւում են, բանակ կազմում եւ շրջապատում միջնաբերդը։ Հայերը դիմանում են, եւ մղում Թուրքերի յարձակումը, բայց խիստ պաշարուած են ամէն կողմից։ Իշխաններից մէկը, Ժոսլէն, երգւում է «ոչ գինի խմել եւ ոչ մօրուքն ածիլել», մինչեւ որ ծածկապէս բերդից դուրս գալով քրիստոնեայ բանակին լուր տանի։ Նա իրօք յաջողում է թշնամու շարքերից անվտանգ սողոսկիլ, «այծի տիկերի վրայ նստած» Եփրատ գետն անցնել եւ ամբողջ Ասորիքը կարելով Երուսաղէմ մտնել։ Երբ Խաչակիրները տեղեկանում են թէ իրենց թագաւորն էլ ձերբակալուած է միւսների հետ միասին, սպասեալներ եւ կամաւորներ, մեծ բազմութեամբ ճանապարհ են ընկնում դէպի Խաբբերդ։ Յայտնի է թէ որչափ երկար ժամանակ էր պէտք այս ճանապարհորդութիւնը կատարելու համար, ուստի մինչեւ այս օգնական զօրքի հասնելը, պաշարուած քրիստոնեաների բախտն արդէն որոշուել էր։ Հայերը ամէն կերպ նեղութեան տակելով միջնաբերդը պահել էին իրենց ձեռքում եւ անձնատուր չէին եղել։ Թուրքերը ուրիշ միջոց չգտնելով, մեծ աշխատանքով միջնաբերդի տակը ական փորելով, ամբողջ բերդը օդ էին հանել...։ Պաշարուածները թագուել են աւերակների տակ կամ ինկել Թուրքերի ձեռքը։ «Քաջ Հայերը, ասում է գազզիացի պատմագիրը, մեռան չարչարանքների մէջ եւ մարտիրոսութեան դաբնին եղաւ նրանց անձնուիրութեան վարձատրութիւնը»[8]։

ԺԲ. դարի վերջերում երեւան է գալիս Գուիտոն կամ Գի դը Լուսինեան (Guy de Lusignan), որի սերունդը պիտի թագաւորէր Կիլիկիոյ վրայ։ Երուսաղէմի Զ. լատին թագաւորը Բոդուէն Դ. 1182ին հռչակաւոր Սալահէդդինի դէմ մղած կռուի ժամանակ, թէեւ յաղթական, բայց սոսկալի մի հիւանդութեամբ, այն է բորոտութեամբ վարակուելով, ստիպուել էր գահից հրաժարել եւ իր տեղը յաջորդ կամ տեղապահ դնել այս Լուսինեանին, որ ամուսնացած էր Բոդուէնի քրոջ Սիբիլի (կամ Իզաբոյի) հետ։ Պատմիչների վկայութիւնով Լուսինեան չէր սիրուած լատին իշխաններից եւ երկար չմնաց այս պաշտօնում։ Նա մեռաւ իրրեւ Կիպրոսի արքայ 1194ին։

Երուսաղէմի վերջին քրիստոնեայ թագաւորն էր Բոդուէն Ե., որ մեռաւ 1186ին իսկ հետեւեալ տարին, 1187ին, Սալահէդդին գրաւեց Երուսաղէմն եւ «քրիստոնեայ իշխանները, զինուորներն եւ միւս բնակիչները, իրենց գերդաստաններով, լացով ու ողբով թողին, հեռացան Քրիստոսի շարչարման վայրերից»։

Պատմութիւնը վկայում է, որ քրիստոնեաներն էլ փոխադարձաբարոյական աչքով չեն նայել մահմեդականներին եւ քիչ նեղութիւն չեն պատճառել սրանց, երբ տէրն էին Պաղեստինին։ Այս տանջուածների մէջ առանձնապէս յիշատակելի է Պարսից ամենամեծ բանաստեղծը՝ Սադին։ Հինգերորդ Խաչակրութեան վերջերն էր, 1203—1204ին, երբ Խաչակիրներն արդէն մեծ դժուարութիւն էին կրում իրենց գիրքերը պաշտպանելու՝ Սարակինոսների յարձակումների դէմ, երբ երկրաշարժից քանդուել են Աքեայի եւ Տրիպոլիսի պարիսպները։ Խաչակիրներն առանձնապարանօք սկսան նորոգել այս պարիսպներն եւ ամէն կողմից բանտարկեալ կամ գերի հրեաներ եւ մահմեդականներ ուղարկեցին այնտեղ աշխատելու։ Ճիշտ այս միջոցին Սադի էլ եկել էր Սիրիա, երբ նրան եւս բռնելով շղթայակապ ուղարկել են Տրիպոլի, քաղաքի փոսերում բանելու։ Միայն զրամական փրկանքը կարող էր նրան այս տաժանակիր աշխատանքից ազատել։ Բայց որ տեղից փրկանք վճարէր խեղճ բանաստեղծը, որ իր ապրուստը

[8] Michaud, Histoire des Croisades, Բ. հատոր, էջ 319—321։

հոգալու համար ամենահասարակ արհեստով էր պարապում։ Այսպէս, Կ. Պոլսում եղած ժամանակ նա պարզ իշապան էր, իսկ Երուսաղէմում նա ջուր էր ծախում։ Գիւլիստանի մեծանուն հեղինակը ինքն է պատմում իր գերութիւնն եւ իր ազատումը, միանգամայն դառն խօսքեր ուղղելով նրան գերի պահող քրիստոնեաների հասցէին։ Արժէ կարդալ այդ տողերը։

«Զղուել էի Դամասկոսի իմ բարեկամների ընկերութիւնից, գրում է բանաստեղծը, ուստի Երուսաղէմի անապատը գնացի, ուր ընտրեցել էի անտառների ընկերութեան, երբ Ֆրէնկները գերի բռնեցին եւ Տրիպոլիի փոսերում աշխատացրին հրեայ գերիների հետ միասին։ Վերջապէս Հալէպցի մեծամեծներից մէկը, որի հետ վաղուց ծանօթ էի, պատահմամբ անցնելով ինձ տեսաւ եւ հարցրեց։ «Ի՞նչ է այդ վիճակդ։ ինչպէ՞ս ես դու ժամանակը անցնում»։ Ես նրան պատասխանեցի։ (Այստեղ բանաստեղծը արձակը ոտանաւորի փոխելով երգում է)։ «Մարդկանցից փախչելով լեռ ու դաշտ էի ապաստանել, գրաւուած էի միայն Աստուծով։ Իսկ հիմայ գործ ունիմ այնպիսիների հետ, որոնք եւ ոչ իսկ մարդ են։ Աւելի լաւ է, որ մարդ ոտքերը շղթայակապ իր բարեկամների մէջ գտնուի քան թէ սքանչելի պարտէզում օտարների հետ...»։ Եւ այս հաղէպցի ծանօթը հարիւր ոսկի փրկանք տալով նրան ազատում է գերութիւնից[9]։

Խաչակիրները Պաղեստինում եւ առհասարակ իրենց գրաւած քաղաքներում ներմուծել ու հաստատել էին այն դարերում Եւրոպայում տիրող ֆէոդալական, միմեանցից զգալապէս տարբերուող վարչական դրութիւն։ Թէ ինչ մեծ դեղծումների է հասել այս դրութիւնը, երեւում է նրանից, որ երբ 1291ին Աքեան (նախկին Ptolemaïs-ը) պաշարուեց Սարակինոսներից, որով եւ վերջ դրուեց քրիստոնէական իշխանապետութեան Փոքր Ասիայում, քաղաքում կային՝ Գազզիացիք, Անգղիացիք, Հայեր, Իտալացիք (սրանք էլ բաժանուած էին՝ Վենետիկցիների, Զէնովացիների, Պիզացիների), երեք զինուորական կարգեր եւ վերջապէս նաեւ Երուսաղէմի պատրիարքը։ Սրանց իւրաքանչիւրն ունէր իր սեպհական թաղը, իր յատուկ իրաւակարգը, դատարանը, պաշտօնէութիւնը, որոնք իրարից բոլորովին անկախ էին։ Այս այլ եւ այլ թաղերը կարծես թէ միեւնոյն քաղաքում չէին գտնւում. բոլորն էլ ունէին իրենց տարբեր սովորութիւնները, տարբեր լեզուն, եւ տարբեր շահերը։ Նրանք մինչեւ անգամ այնպէս հակառակ էին միմեանց, որ ամէն մի թաղի մուտքը պաշտպանուած էր պարիսպով եւ շղթայապատ դուռով...[10]։

Առաջին Խաչակրական արշաւանքից յետոյ, որ գլխաւորն ու ամենահայտնին է եղած, տեղի ունեցան վեց ուրիշը, հետեւեալ կարգով.

Ա.	Խաչակրութիւն	1096.
Բ.	„	1147.
Գ.	„	1189.
Դ.	„	1202.
Ե.	„	1217.
Զ.	„	1228.
Է.	„	1248.

Պատմութեանս ամբողջութեան համար, համառօտ կերպով յիշեմ սրանց գլխաւոր գործերը եւ Հայոց մասնակցութիւնը։

Առաջին Խաչակիրների կողմից Երուսաղէմի գրաւումը մեծ ոգեւորութիւն յառաջ բերաւ Եւրոպայում եւ անմիջապէս սկսեց Երկրորդ Խաչակրութիւնը։ Կրկնուեցին այն տարաձայնները, որոնք տեղի էին ունեցել Ուրբանոս Բ. Պապի Կլէրմոնում գումարած ժողովից յետոյ։ Երկրորդ Խաչակիրները գնացին Պաղեստին եւ առհասարակ այն տեղերն, ուր պէտք էր զգացւում լցնելու առաջին քրիստոնէական բանակի կրած ծանր կորուստները։

Երուսաղէմի անկումին հետեւեց Երրորդ Խաչակրութիւնը, որին մասնակցեցան Գազզիոյ եւ Անգղիոյ թագաւորներն եւ Գերմանիայ կայսրն անձամբ։ Իսկ Բելգիայից գնացին Ֆլանդրայի կոմսը, Լիէժի եպիսկոպոսն եւ բազմաթիւ ազնուականներ եւ կամաւորներ։ Սրանցից՝ Ֆլանդրայի կոմսը վախճանուեց պատերազմի դաշտում, Աքեայի պաշարման ժամանակ։ Հայոց՝ Խաչակիրների հետ ունեցած յարաբերութիւնների տեսակէտից՝ կարեւոր է այս Երրորդը։

[9] Գիւլիստան, Բ. գիրք, 32դ պատմուածք։ Սադի՝ իր կենդանագիրների ասելով մօտ 90 տարի է ապրել, որից առաջին 30 տարին ուսմանց է նուիրել, երկրորդ 30 տարին շարունակ ճանապարհորդել, իսկ մնացած 30 տարին քաջուած, զուտ գրական եւ «մտաւորական» կեանքով է ապրել, «հնազանդութեան գորգի վրայ նստած», ինչպէս գրում է ինքը։ Սադի ծնած էր Շիրազում 1184ին եւ վախճ. այնտեղ 1272ին։

[10] Hody (le baron de), Description des tombeaux de Godfroid de Bouillon et des rois latins de Jérusalem. Bruxelles 1855, էջ 180—181։

© National Library of Armenia

Այս Խաչակիրները սոսկալի կորուստ եւ նեղութիւններ են կրել ամբողջ ճանապարհում մինչեւ Պաղեստին, այնպէս որ Եւրոպայից մեկնել են մօտ հարիւրհազար հոգի, եւ երբ Պաղեստին են հասել, ընդ ամէնը հինգ հազար հոգի էին մնացել: «Հայաստանի պատրիարքը կամ կաթողիկոսը, գրում է Միշօ, Սալադինին ուղղած երկրորդ նամակում գրում է թէ Գերմանացի զինուորների թիւր հասնում էր 40.000ի, բայց փոխանակ զէնքի, ուխտաւորական ցուպն է միայն մնացել նրանց ձեռքում: Ինքը կաթողիկոսը տեսել է այս Գերմանացի զինուորներին, երբ կամուրջից անցնում էին եւ հարցրել թէ ինչո՞ւ ոչ զէնք ունին ոչ ձի: Նրան պատասխանել են թէ «Տեւտոնները (Գերմանացիք) իրենց աղեղների փայտերը վառել են տաքնալու համար, իսկ ձիերը մորթել են ուտելու համար»...[11]:

Ահա այս վիճակում էր Խաչակիրների բանակն, երբ Փրեդերիկոս Շիկամօրուս, գերմանական կայսրը, 1190ին Կոնեայից յատուկ պատգամաւորներ է ուղարկում Կիլիկիոյ մեր Լեւոն իշխանին, եւ խնդրում է Հայոց օգնութիւնը, որովհետեւ ասում է նա, «զձեզ միայն գիտեմք հաւատարիմս ի ձեռնտու լինել քրիստոնէից եւ ձեօք ունիմք մխիթարել ի վերայ անիրաւութեանց այլոց յաչագկոտաց» (ակնարկում է Յունաց, որոնց դէմ ստիպուել էր պատերազմ մղել, Փոքր Ասիա անցնելու ժամանակ): Լեւոն այն միջոցին գտնւում էր Տարսոնում եւ Ներսէս Լամբրոնացու եւ ուրիշ հայ մեծամեծների հետ խորհուրդ անելով, որոշել է ամէն կերպ աջակցել քրիստոնեայ բանակին եւ թէ՛ մարդիկ, թէ ուտելիք եւ թէ խմելիք է ուղարկում: Երբ կայսրն այս լուրն ստանում է, ուրախութիւնից արտասւում է եւ գրում է Հայոց կաթողիկոսին թէ միտք ունի հինգ տարի մնալ Հայոց աշխարհում «եւ ձերով հաճութեամբ, ասում է նա, կամիմ ընտրել տեղի բնակութեան եւ անդստան եւս բանալ եւ վարել զերկիր, մինչեւ հաստատութեամբ իշխեցից Պաղեստինոյ»[12]:

Այսպէս է գրում մեր Չամչեանը. իսկ Գաղղիացի պատմաբանը ասում է. «Հայաստանի իշխանը Փրեդերիկոսին պատգամաւորներ էր ուղարկել եւ խոստանում էր ամէն կերպ օգնութիւն հասցնել նրան, ինչ բանի որ պէտք ունենայ: Բայց՝ միեւոյն ժամանակ խորհուրդ էր տալիս, որ իր երկրում երկար

[11] Michaud, Բ. հատոր, էջ 88:
[12] Չամչեան, Գ. հատ., էջ 156—157:

չմնայ: Հայ իշխանի այս «խորհուրդը» պատմագիրը վերագրում է այն հանգամանքին, որ ամէնքը երկիւղ էին կրում «այդ անօթութիւնից ուժասպառ եղած եւ դժբախտ պատերազմից սարսափելի կերպով տանջուած բանակից»[13]:

Փրեդերիկոս ընդունում է Լեւոնի հրաւէրը: Երբ նա իր բանակով մօտենում է Կիլիկիոյ սահմաններին, Լեւոն՝ կաթողիկոսի եւ Ներսէս Լամբրոնացու հետ ընդառաջ է գնում նրան: Բայց գերմանական կայսրը Սելեւկիոյ գետակում լողանալու ժամանակ խեղդւում է: Հայերը այնու ամենայնիւ իրենց խոստումը կատարում են: Փրեդերիկոսի որդի եւ յաջորդը Կոնրադին իր խմբովը հրաւիրում են Կիլիկիա եւ լաւ հիւրընկալում: Լատին եպիսկոպոսներից մէկն էլ 1000 հոգով գնում է Տարսոն իբրեւ հիւր Ներսէս Լամբրոնացուն[14]:

Գերմանական կայսեր խեղդուելու դէպքը Գերմանաց հեղինակ Mutius այսպէս է պատմում. Փրեդերիկոս կամեցել է Հայաստանի մէջ գազաններ որսալ եւ այս որսորդութեան ժամանակ Սելեւկիոյ լեռներում սաստիկ յոգնելով, մտել է Սէլէֆ գետը (Գէօք-Սու) զովանալու (Յունիս ամսի շոգերին) եւ այնտեղ խեղդուել է[15]:

Չորրորդ խաչակրութեան ժամանակ մի ուրիշ Բելգիացի Բոդուէն նշանաւոր հանդիսացաւ: Սա Ֆլանդրայի կոմս էր եւ 1202ին ուրիշ Բելգիացի ասպետների եւ Խաչակիրների հետ մեկնել էր Արեւելք: Այս արշաւանքը չեղաւ իր բուն նպատակից: Խաչակիրները բիւզանդական արքունիքի վէճերին խառնուելով կռուի բռնուեցին Յոյների հետ, պաշարեցին եւ գրաւեցին Կ. Պոլիսը: Մի Բելգիացի էր, որ Բիւզանդիոնի պարսպի վրայ «Ֆլանդրայի առիւծը» ներկայացնող բելգիական ազգային դրօշակը պարզեց: Խաչակիրները Բոդուէնին Կ. Պոլսի նոր լատինական կայսրութեան պետ ընտրեցին, եւ նա մեծ հանդիսով օծուեց Ս. Սոփիայի տաճարում: Իսկ երբ նա Բուլղարների դէմ մղած անյաջող պատերազմում գերի բռնուելով սպանուեց, նրա եղբայրը Հէնրիկոս փոխարինեց նրան կայսերական գահի վրայ: Իսկ սրան յաջորդեցին դարձեալ Բելգիացիք, իր երկու եղբօրորդիքը Ռոբերտոս եւ Բոդուէն դը Կուրտընէ (Baudouin de Courtenay): Այս վերջինի ժամանակ

[13] Michaud, Բ. հատոր, էջ 86—87:
[14] Չամչեան, Գ. հատոր, էջ 156—158:
[15] Michaud, Բ. հատոր, էջ 328—329:

էր որ Կ. Պոլսի լատինական իշխանութիւնը վերջ գտաւ 1261ին:

Դժբախտաբար այս լատին կայսրութեան ժամանակ էլ Հայերը մեծ զոհեր են տուել: «Մենք պէտք չէ, որ մոռանանք, գրում է Խաչակրութիւնների Պատմագիրը, քսան հազար Հայերի կոտորածը: Այս՛ ժողովուրդը՝ Եփրատի եզերքը թողնելով տեղափոխուել էր Անատոլիա, ամէն տեղ հետեւելով Խաչակիրներին: Երբ Լատինները ձախորդութիւններ ունեցան, Հայերն զգալով որ իրենք էլ վտանգի մէջ էին, քանի որ Յոյները նրանց էլ հակառակ էին, հետեւեցան Խաչակիրների հրամանատար Հէնրիկոսի բանակին, որ գնում էր Ադրիանուպոլսի վրայ: Հայերը տանում էին իրենց հետ իրենց ընտանիքը եւ իրենց ոչխարի հօտերը: Սայլերի վրայ բարձել էին ինչ որ իբրեւ թանգարժէք իրեղէն կարողացել էին ազատել: Նրանք այս կերպով անցան Թրակիոյ լեռներն եւ դժուարութեամբ կարողանում էին լատին բանակին հետեւիլ: Թշնամի Բուլղարների թագաւորը մեծ զօրքով յարձակուեց Լատինների վրայ. իսկ Բուլղարների առջեւից գնացող Թաթարները ինկան խեղճ Հայերի վրայ եւ կոտորեցին մինչեւ վերջին մարդը: Ֆրանկները շատ արտասուք թափեցին Հայերի վրայ, բայց անզօր էին նրանց վրէժը լուծելու...»[16]:

Հինգերորդ Խաչակրութեան մասնակցեց Գաղղիոյ Լուդովիկոս Թ. թագաւորը, որ ունելով իսլամութեան գլխաւոր ոյժը խորտակել, Եգիպտոսի վրայ յարձակուեց: Բայց աննպաստ հանգամանքների բերմամբ, իր բոլոր ջանքերն ապարդիւն անցան: Մանսուրայի առջեւ մղած պատերազմում պարտուելով ինքն էլ գերի ինկաւ Եգիպտացիների ձեռքն եւ հազիւ մեծ փրկանք տալով կարողացաւ ազատիլ, բայց Գաղղիա վերադառնալու ժամանակ կէս ճանապարհին մեռաւ:

Վեցերորդ եւ Եօթներորդ Խաչակրութիւնները նոյնպէս ապարդիւն անցան: Եւ երբ Խաչակիրների ձեռքում գտնուած վերջին սիրիական քաղաքը, Աքեան, 1291ին Եգիպտացիներից գրաւուեց, Եւրոպացիք բոլորովին թողին Փոքր Ասիան եւ հեռացան: Այնուհետեւ Հռոմի Պապերի բոլոր ջանքերը՝ նորից վառելու ժողովրդի եռանդն եւ անձնուիրութիւնը ի նպաստ Ս. Երկրի եւ արեւելեան քրիստոնեաների՝ ի զուր անցան: Փոխուել էին

[16] Michaud, Բ. հատ., էջ 328—329:

Եւրոպայի քաղաքական հանգամանքները. փոխուել էր մանաւանդ հասարակական տրամադրութիւնը: Նախկին կրօնական աւիւնը տեղի էր տուել ընդհանուր անտարբերութեան:

Միայն մեր դարումն էր, որ Ս. Երկիրը նորից գրաւուեց քրիստոնեաներից: Դաշնակիցների բանակը 1917 Դեկտեմբերի 10ին Եաֆֆայի դռնից հանդիսաւոր կերպով մտաւ Երուսաղէմ եւ կանգ առաւ Դաւթի աշտարակի առջեւ, որպէս զի այնտեղ ունկնդրէ մի ուշադրաւ յայտարարութեան: Այս պատմական վաւերագիրը հաստատում էր Օսմանեան կայսրութեան անկումն եւ Ս. Երկրի ազատութիւնը: Յայտարարութեան ընթերցումը գլխամբ յանձնուած էր Երուսաղէմի Փրանկիսկեան կարգի ներկայացուցիչ կրօնաւորին, որ ունէր նոյնպէս իր պատմական նշանակութիւնը. որին արժէ անդրադառնալ:

ԺԳ. դարի առաջին քառորդին, 1217ին, Իտալական Ասսիզ քաղաքից մի ջերմեռանդ քրիստոնեայ, Փրանկիսկոս անունով, հիմնում էր «պարանակիր եղբայրների» կազմակերպութիւնը, որի նպատակն էր Քրիստոսի խօսքը տարածել անհաւատների եւ հեթանոսների մէջ: Նրանք էին, որ առաջին անգամ մտան Սարակինոսների շրջանը: Խաչակիրների սուրի եւ նիզակի տեղ Խաչ եւ Աւետարան էին բերում մահմետականներին: Երեք տարի վերջը, 1220ին, ինքը, «փոքրիկ աղքատը» (Poverello), ինչպէս սկսան կոչել Ս. Փրանկիսկոսին, անձամբ այցելեց Ս. Երկիր, շնորհիւ այն արտօնութեան, որ յաջողել էր ձեռք բերել սուլթան Մէլէք-էլ-Քամէլից:

Երբ Խաչակիրները 1291ին թողին հեռացան, Փրանկիսկեանները յաջողեցան այնպէս վարուիլ, որ մնացին Երուսաղէմ, քրիստոնէութեան սրբավայրերի վրայ հսկելու համար: Սրանից ճիշդ 600 տարի յառաջ, այն է 1333ին, Նապոլիի թագաւոր Անժուլի դուքսը Ռուբերտոս Եգիպտոսի սուլթանին մեծ գումար վճարելով գնեց այդ սրբավայրերն եւ պահպանութիւնը յանձնեց նոյն «պարանակիր» եղբայրներին: Այդ թուականից վերջը, միայն Փրանկիսկեաններն իրաւունք ունէին Քրիստոսի Գերեզմանի վրայ պատարագելու յանուն Կաթոլիկ Եկեղեցւոյ: Ուրիշ մի հետաքրքրական պարագայ էլ այն է, որ Գոդֆրուա դը Բույոնի սուրը մնացել էր այդ սրբավայրում եւ Փրանկիսկեանների մեծաւորը այդ սուրով է, որ նուիրագործում էր «Ս. Գերեզ-

© National Library of Armenia

մանի ասպետների» ուխտը: Նա միակ տէրն էր նաեւ Սրբավայրի դրօշակին — ոսկեայ գաշտի վրայ հինգ Խաչ բոցավառ գոյնով — որ որոշ իրաւունքներ էր տալիս բոլոր նրանց, որոնք արտօնուած էին կիրարկելու, ինչպէս առաղաստանաւերին, նաւատներին, նոյն իսկ առեւտրականներին: Փրանկիսկեանները 600 տարի, ի հարկէ ոչ առանց մեծ զոհողութիւնների, կատարեցին անյողդողդ այս պահպանութիւնը: Ուստի երբ 1917ին նրանք՝ յանուն Ս. Գերեզմանի վերոյգրեալ պատմական դէպքի կատարողն հանդիսացան, դրանով մի տեսակ կապ հաստատեցին 1297ին հեռացող վերջին Խաչակիրների եւ նորեկ քրիստոնեայ զինուորների մէջ:

Բացի դրանից՝ ի յիշատակ այս 600ամեակի՝ Ս. Փրանկիսկոսի ծննդավայր Ասսիզ քաղաքում մեծ հանդէսներ կատարուեցան, որին մասնակցեցան բոլոր հնօրեայ ասպետները, Հողոսի, Մալթայի եւ Ս. Գերեզմանի եւ Խաչակրաց շրջանին պատկանող ամէն կարգի եւ զէնքի ներկայացուցիչներ, այն դարի ձեւով զգեստաւորուած եւ զինաւորուած: Բոլոր այս հազարաւոր հանդիսականները երդում եւ նուադում էին, այնպէս ինչպէս հին Խաչակիրները եւ այլ կրօնական արարողութիւններ, որոնք յիշեցնում էին ԺԱ.—ԺԳ. դարերի պատմական–կրօնական այդ մեծ շրջանը: Լրագրիները լիքն էին այս հանդէսների նկարագրութեամբ [17]:

(Շարունակելի:) ՍԱՐՈԽԱՆ

ՍԻՄԷՈՆ ԳԳՐԻ ԼԵՀՀԱՑԻՈՑ

ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԵԱՆ Ի ԼՎՈՎԷ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ, Ի ՀՌՈՄ, Ի ՄՈՒՇ ԵՒ ՅԵՐՈՒՍԱՂԷՄ ՅԱՄՍՆ 1608—1619:

(Շարունակութիւն:)

11. ՈՒԽՏԱԳՆԱՅՈՒԹԻՒՆ ՅԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՔ

Եւ կացի անդ (ի Կ. Պոլիս) ամ մի, աշխատելով եւ վաստակելով գրագրութեամբ, զի ժողովեցից պաշար սուրբ յԵրուսաղէմ գնալ, զի եւ անդ էի ուխտ արել: Եւ Սատամպօլ գրագիրն խիստ խիյմաթ ունէր. եւ թէպէտ կարգաւորք չատ են, գրօղ չկայ. զի կարգն այլ արվեստ է եւ գրէն այլ: Եւ ովքն լնճ յոլով գիրք գրել աշխարհականք եւ կարգաւորք եւ քահանայք: Իսկ ես ջանայի եւ խայրաթ առնէի, եւ ազնէի ցայգ եւ ցերեկ. փութայի, ճեպէի հանապազ, զի վաստակիցեմ ճանապարհի խարճ. զի ձեռս դատ չէր մնացել. եւ օրն Ծ. Կ. դրամ վաստակէի: Աստուած չէն պահէ Ստամպօլ ժողովուրդն եւ գքահանայս, զի այն ամն ժողվեցի ութսուն զուռուշ:

ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Եւ Փոխման Աստուածածնին[1] բանէին ուխտաւորքն նաւ. եւ ես գնացեալ վարձեցի տեղ մի. եւ պատրաստութիւն ճանփի եւ զախրայի տեսայ. զի ասին լնճ թէ ցամքով գնան չատ դաֆար կ'երթայ եւ խարճ: Եւ զի ամենայն ոք սիրելի ունէր, ազգական կամ հէմշէրի, ես զարիպ եւ ոչ զոք բնաւ: Բայց մարդիկ աշխարհին այն աստուածասէրք, երկիւղածք, մարդասէրք եւ օտարասէրք՝ տեսեալ զիս տրտում եւ տխուր՝ մխիթարէին, սփոփէին, մինչեւ ուսայ եւ ընդելացայ ընդ նոսա:

Եւ մտեալ ի նաւ, ել հոգմ բարի եւ տարաւ զմեզ իրեք օրն ի ԿԷԼԻՊՕԼԻ. զի անդ եօխլամա կ'անեն կէմիքն: Եւ կացաք անդ իրեք օր վասն ջրի եւ պաքսիմաթի: Եւ անտի հասաք ի մեծն ՌԱՏՕՍ, որ է մեծ սկէլէ եւ անառիկ բերթ: Եւ գտաք անդ գԱղալիլ փաշան[2] կ զատբրզայով պատկած, մէջն ճանքչիք: Եւ կացաք անդ հինգ օր. զէրայ ահ կայր Ֆռանկին: Եւ այս քաղաքս իրեք տակ բերթ ունէր եւ սքիս խուլայք անառիկ եւ ամուր: Եւ կային այդիք, բուրաստանք եւ գրաֆաք, խաղող եւ այլ միրգ բազում. եւ հարուքն Ֆռանկի չէնք: Եւ երեսս հետ մեզ խարիսանն իրեք գատրզայ:

Զոր առեալ զԱստուած օգնութիւն մտաք ի համառաքած ծովն, որ է էնկէլ. եւ այլ չերեւեցաւ մեզ սար կամ ձոր, միայն ծով եւ երկինք: Եւ մեք հինգ կալիօն էաք. ամէն կալիօն քան գարպաս մի է, իրեք տակ՝ ամպար, մէջն եւ վերեւն. եւ այնչափ ընդակ մանու որ վեց ամիս հազիւ լնուն եւ վեց ամիսն պարպէն. եւ թէ էսպաղ չի գտնուն՝ այնչափ քէրէսդի լնուն եւ քար եւ խոշոր հարուի մարդակ եւ գերանք, դեռ չի լցվիր: Ինն ելքան ունի. Բճ, ՃԾ խզմէթքար, կէմիճիք, որն աշչիք, որն տէլաք, ֆուչիճիք, կալաֆաթցի, տուրկայ, եազճիք եւ այլն. իրեք տեղ աշխանայ ունի. երեսուն–քառասուն կամարայ, ԺԵ եզ, Ծ ոչխար, ձիանք, եւ այլ զախիրայ, ջուր հազար ֆուչի, թոզ զգինին, քացախն. եւ քանի հարիւր եօլչի: Եւ մին կէմի մի կար, անունն Խրիս արչին, եւ սէրէնին հաստութիւն երկու խուլաճ, երկայնութիւնն քան եւ վեց խուլաճ եւ ի գլուխն որպէս թարսի է. որ հանապազ անդ մարդ կու նստի եւ կու հայի եասը կէմիքն եւ զգուշացնէ որ պատրաստ կենան:

Եւ օր մի պէքճին ճիչ երարձ եւ ազազակեց. Մէհմէթ, կվալթ. եւ ասէ. Ահա տուշման կու գայ: Եւ եղեւ մեծ խռովութիւն. թօրերն լցին, թուֆաքին խուռմիչ արին, զինեցան, հարքը եղան, խրյամաթ խօրմիչ եղեւ. լաց, զառն ու զոչում. եւ ով կարէ պատմել կամ գրել: Զամէնքս յամպարն լցին. զդուռն վրանիս կղպեցին. կամէր թէ խեղդել էաք յամպարն. եւ բազումք թալցան: Եւ ճէնքչիքն եկեալ ի վրայ յամպարին եարազ եասախով, սրովք եւ սուսերօք, դեղարդեամբք եւ մըզրախով, հարպանով եւ նետ վ ազեղով: Ապա Աստուած մեզ ողորմած եղեւ, որ քամին մեր յեսեւանց էր եւ նոցա դէմ. վասն որոյ չկարցան մեզ հասնիլ: Եւ մեք հասաք ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ, որ է Սկէնտէր: Եւ մեր ընկեր գատրզանուն իրեք ի Կիպրոս փախան եւ մին յետին մնաց, զի ծանր էր. զնա տուաւ Ֆռանկին. հազար ախսոս. մէջն իրեք հայ պազրկան կայր: Եւ եկաք յամպարէն ի դուրս, խուրպան կարեցաք, չէնլիք արին. թօրեր նետեցին. Աստուծոյ փառք տվին:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

Եւ դայս քաղաքս Աղէքսանդր Մակեդոնացին չինեց եւ իւր անունն եդ ի վրայ: Եւ է մեծ քաղաք եւ պարապաւոր. բայց կէսն ամայի. բոլորն ծով է, մի կողմն միայն ցամաք, ուստի Միլ սուին գնայ: Եւ աստ ըմպեցաք ջուրն երրորդ գրաֆտին. տեսաք եւ զտեղին ՀԲ թարգմանչաց ծովեղերքն, որ դեռ նշմարանքն երեւէին սենեկաց: Եւ աստ չորս պալիսզ նստէր: Եւ կայր եկեղեցի մի հռոմի եւ խաներ մեծամեծք: Կային Հռոմք, Խրդիք, Ֆռանկք. բայց Հայք ոչ: Կայր քարէ եկեղեցի մի Սավա անուն, յոյժ սքանչելագործ եւ զօրաւոր ծովու վրայ, որ զնա նաւավարքն յոգնութիւն խնդրէին. զոր մտեալ ի ներքս շրջեցաք եւ երկրպագեալ ելաք: Եւ անդ ասին մէնկ խարամ մին մին ոսկի. նաեւ իրիցանց. բայց հարեղայից չառնուն: Եւ կայր խիստ գէր եւ փափուկ լօրք անդ եւ բազում յոյժ. հինգ–վեց՝ մէկ փարայ. զոր ի գիրութենէն չկարէաք ուտել: Բայց Ֆիլոֆ եփէաք իր մոով: Եւ ազնիւ գինի գտանէր անդ Ֆռանկի: Եւ տեսաք ներքեւ գետնին գետնափորի, խորու հարուն վիմաշէն եւ կամարակապ. եւ մէջքն քաղցր ջուր. զի ոչ անձրեւի հոր եւ ոչ ջուր կայ. եւ պութուն քաղքին ներքեւն ջուր էր: Անդ տեսաք խուրմայի ծառեր, յոյժ բարձր էր: Ամենաքաղցր եւ զեղեցիկ: Եւ սակաւ ջուր մի գետօրէն դայր ի քաղաքն Նեղոս գետէն. եւ ասին թէ Աղէքսանդր թագաւորն երեք դայս ջուրս բազում աշխատանօք ատա:

ՃԱՆԱՊԱՐՀ ՅԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱՅ Ի ԳԱԶԻՐԻ

Եւ ասաի սկսաք մտանել ի Փոքր Արարիայ. զի չէնն նոքա սեւ Հնդիկք, այլ թիամորթ եւ կամէրք. այլ եւ կանայք նոցա մեծանձն:

Եւ մտեալ ի նաւակս, որ ըստ լեզուաց նոցա կոչեն ճէրա, ծովեղերքս ի կէս օրն հասաք ի Բիշիթ քաղաք, որ էր պէնտէր սկէլէ, յոյժ բարելի: Եւ աստ տեսաք զցանկալի գետն զբախտին Նիլոս բովանդակ, որ գայր չատաչմամբ եւ մեծամեծ ալիօք եւ մտանէր ի ծովն, որպէս Թունայ Սեւ ծովն: Եւ անդ էր տեսանել զչաչիսն եւ զիսովութիւն, որ բախէր գետն ընդ ծովն ի մտանելն. զի ոչ թողուր ծովն մտանել ի նա գետին. եւ ասին թէ մեծ ֆուրթունայ լինի, յորժամ հոգմ հնչէ. եւ ոչ ոք կարէ անցանել, զի լեռնամսան կոհակք գան եւ բախին ընդ միմիանս եւ վերանան գիդին ալիքն եւ աւազն բարձրանայ որպէս լեառն եւ ձայնք ջրոց հարկման լսելի լինի աւուր մի ճանապարհ: Եւ մտաք ի ներս քաղցր ջրով: Եւ յառաջս գետին բերթ կայր ամրոցի, եւ երկուց կողմանց գետոյն կանաչ գալար եւ խուրմայի ծառեր, զոր ի գնալն հրաճեւէաք: Եւ մտեալ ի ներս քաղաքին պարապաւոր, տեսաք որ զիզած էր լեառնամսան բակլա, ոսպ եւ բրինձ, եիւղ կողուց եւ մեղր յոլով: Եւ աստ եւս նստէր պալիոզ Ֆռանցու: Կացաք անդ օր մի:

49 մարթաք: — 55 չինաք: — 71 խեղթել: — 78 աղէքսանդրիայ: — 88 յամայի:

122 բարելի: — 124 չառաջմամբ:

[17] Le Temps, 10 Octobre 1933.

[1] Այն է 14 Օգոստոս 1614:

[2] Խալիլ փաշա երկրորդ անգամ ծովակալ անուանուած էր 1613ին: Յաջորդ տարին 45 անհաւատ բազկացած նաւատորմիղով նաւած էր դէպի Մալթա (1614 Յուլիս—Նոյեմբ.), նուաճելու ապստամբ Դոյժ Սէֆէրն (Տրիպոլիս) եւ զոպերու ծովահէնները: Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, II, 752:

© National Library of Armenia